

اخلاق

فصلنامه علمی - ترویجی در حوزه اخلاق

سال هفتم، شماره ۲۵، پیاپی ۴۷، بهار ۱۳۹۶

صفحات ۱۱ تا ۳۴

AKHLAGH

Religious Extension Quarterly

No.25/ spring 2017/Seventh Year

آسیب‌های فردی فضای مجازی از منظر اخلاق اسلامی

علی اکبر شاملی^۱

چکیده

با پیشرفت تکنولوژی و گسترش فضای مجازی، آسیب‌های جدیدی دامن‌گیر کاربران اینترنت شده است. این آسیب‌ها بر زندگی فردی و جمعی افراد تأثیر می‌گذارد. در بُعد فردی آسیب‌های جسمانی و روان‌شناختی وجود دارد. آسیب‌های روان‌شناختی بحث شده در این مقاله افراط در استفاده از اینترنت و انزوای اجتماعی و تحلیل (تضعیف) توان عقل است. اگر فرض کنیم کاربران، به صورت کاملاً اخلاقی از اینترنت استفاده می‌کنند و هیچ‌گونه رفتار غیراخلاقی، مثل هرزه‌نگاری و هرزه‌بینی و ارتباط صمیمی و خارج از شرع و اخلاق با غیرهمجنس انجام نمی‌دهند، آیا استفاده از فضای مجازی برای کاربران مشکلات اخلاقی به دنبال دارد یا خیر؟ در این مقاله به این مسئله از منظر اخلاق اسلامی پرداخته شده است. این تحقیق، کاربردی و روش آن اسنادی است که از طریق گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و تحلیل اطلاعات با رویکرد توصیفی و تحلیلی تجویزی تدوین شده است.

واژگان کلیدی: اخلاق، فضای مجازی، آسیب، آسیب فضای مجازی.

مقدمه

امروزه، دسترسی به اینترنت رو به افزایش است. در سال‌های اخیر، به دلیل رواج وسایل ارتباطی، دسترسی به اینترنت، بسیار آسان شده است. کاربران اینترنت در هر زمان و هر مکان می‌توانند به راحتی به اینترنت وصل شده و از مزایای بی‌شمار آن استفاده کنند. اینترنت علاوه بر مزایای بسیار خود، آسیب‌های زیادی، مانند کلاه برداری، از بین رفتن عفت، سرقت اطلاعات، سوءاستفاده از کاربران به وسیله هویت مجازی را به دنبال داشته است. آنچه کاربران بی‌شمار اینترنت از آن استفاده می‌کنند، فضایی مجازی است که ابعاد گوناگونی دارد و هرروزه برگستره آن اضافه می‌شود. این فضا تا حدود زیادی برگرفته از فضای بیرونی یا فضای واقعی است. در واقع، انسان‌ها بخشی از فعالیت‌های خود را به درون این فضا منتقل کرده‌اند و از این رهگذر بر سرعت و امکان دسترسی خود افزوده‌اند.

از مزایای فضای مجازی می‌توان به نزدیکی و قابل‌لمس بودن، دسترسی آسان، قابل‌استفاده بودن برای همه و برخط بودن اشاره کرد؛ اما این فضا با خود آسیب‌های فراوانی به دنبال داشته است. یکی از عوامل بسیار مهم و تأثیرگذار منفی در فضای مجازی بر افراد، محتواهای نامناسبی است که به راحتی در اختیار همه افراد قرار دارد و امنیت اخلاقی خانواده‌ها را به خطر می‌اندازد. بر این اساس، در فضای مجازی مشکلات اخلاقی جدیدی ایجاد شده است که پیش از این وجود نداشت و نیازمند رسیدگی است. دسترسی آسان به محتوای هرزه‌نگارانه را می‌توان از این نوع دانست. ورود فضای مجازی به جامعه اسلامی ایران و فراگیر شدن آن، سبب بروز آسیب‌های جدیدی شده است که برای نمونه می‌توان به افزایش روابط دختر و پسر، رعایت نکردن عفت، شیوع محتوای هرزه‌نگارانه، انزوا و افسردگی، دوری از خانواده، اعتیاد به اینترنت و رعایت نکردن اخلاق اسلامی بین کاربران ایرانی اشاره کرد.

دین اسلام کامل‌ترین دین است. اسلام علاوه بر زندگی فردی به مناسبات

اجتماعی، از لحاظ فقهی، سیاسی، اجتماعی و اخلاقی نظریه‌های دارد و آموزه‌های اخلاقی فراوانش، همچون صداقت و غیبت‌نکردن در ارتباط با دویا چند نفر که ما آن را اجتماع می‌نامیم و در زندگی اجتماعی نمودار می‌شود. تاکنون پژوهش‌های فراوانی با عنوان اخلاق اجتماعی در اسلام انجام شده است. با توجه به آنچه گفته شد، در فضای مجازی، روابط اجتماعی میان افراد، به سهولت برقرار می‌شود و اسلام در روابط اجتماعی چه از نظر سیاسی، فقهی، اجتماعی و اخلاقی صاحب نظر است. علاوه بر این، اخلاق اسلامی دارای مجموعه آموزه‌هایی است که راه زندگی صحیح را به همگان آموزش می‌دهد. از این رو این مقاله به دنبال پاسخ به این سؤال است که فضای مجازی چه آسیب‌هایی به دنبال دارد و اخلاق اسلامی چه نظری دربارهٔ هریک از این آسیب‌ها دارد؟

تاکنون پژوهش‌های فراوانی در خصوص اخلاق فضای مجازی انجام شده است؛ ولی این پژوهش‌ها صرفاً آسیب‌های اخلاقی فضای مجازی، مانند هزینه‌نگاری، هزینه‌بینی، نشردروغ را بررسی کرده‌اند. این مقاله در پی این است که آسیب‌های فضای مجازی را بر اساس اخلاق اسلامی تحلیل کند؛ به این معنا که اگر کاربر هیچ کار غیر اخلاقی انجام ندهد، آیا ممکن است استفادهٔ او از فضای مجازی غیر اخلاقی باشد؟ به عبارتی دیگر، آیا آسیب‌های فضای مجازی، به غیر از آسیب‌های اخلاقی، غیر اخلاقی هستند یا خیر؟

۱. مفاهیم

۱.۱. اخلاق

اخلاق جمع کلمهٔ «خُلُق» (سجیه و سرشت) است. سجیه در اینجا اعم از سجایای پسندیده، مانند راست‌گویی و پاک‌دامنی و سجایای ناپسند، مانند دروغ‌گویی و آلوده‌دامنی است. واژهٔ خُلُق هم‌ریشهٔ واژهٔ «خَلَق» است که «خُلُق زیبا به معنای

بهره‌مندی از سرشت و سجیه‌ای زیبا و پسندیده و خلق زیبا به معنای داشتن آفرینش و ظاهری زیبا و اندامی موزون و هماهنگ است» (الزبیدی، بی‌تا، ص ۳۳۷). واژه اخلاق در اصطلاح، در معانی زیادی به کار رفته؛ ولی از طرف دانشمندان علم اخلاق اسلامی، معنای رایجی به خود گرفته است. ایشان در تعریف اخلاق می‌گویند: «صفات و ویژگی‌های پایدار در نفس که موجب می‌شوند کارهایی متناسب با آن صفات، به‌طور خودجوش و بدون نیاز به تفکر و تأمل، از انسان صادر شود.» (مجلسی، ۱۴۱۳، ج ۶۸، ص ۳۷۲) در صورتی که این حالت نفسانی موجب صدور کارهای زیبا و پسندیده باشد، آن را اخلاق خوب (اخلاق فضیلت) می‌گویند و اگر از آن، افعال زشت و ناپسند صادر شود، آن را اخلاق بد (اخلاق رذیلت) می‌نامند. دو تعریف دیگر هم برای اخلاق ذکر شده که در هر دوی آن‌ها، عنوان اخلاق بر عمل و رفتار انسان اطلاق گردیده است، نه بر ملکات نفسانی او: ۱. هرکاری که متصف به حسن یا قبح بوده و صاحب آن مستحق مدح یا ذم باشد، آن کار را اخلاق می‌گویند. این تعریف در بین دانشمندان اروپا رواج بیشتری دارد؛ ۲. به هر عمل خیر و خوب، اخلاق اطلاق کرده و هر عمل زشت و شر را خلاف اخلاق گویند (نک: مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۱). اگر اخلاق را مجموعه صفات روحی و باطنی انسان بدانیم (اخلاق صفاتی) یا آن را مجموعه اعمال و رفتار عملی انسان بدانیم (اخلاق رفتاری) یا ترکیبی از ویژگی‌های روحی و عملی هر انسان را اخلاق تلقی کنیم، باز به دو بخش مثبت و منفی یا پسندیده و ناپسند یا انسانی و غیرانسانی تقسیم می‌شود که در فرهنگ و معارف اسلامی به آن فضایل و رذایل گفته می‌شوند. این تحقیق به دنبال بررسی برخی آسیب‌های فردی فضای مجازی از منظر اخلاق اسلامی است. مراد از اخلاق اسلامی در این مقاله نظریه‌ای جامع در کنار بقیه نظریه‌های اخلاقی نیست؛ بلکه این مقاله با رجوع به آیات و روایات و همچنین کتاب‌های اخلاقی علمای اسلام، مانند غزالی و نراقی به تحلیل آسیب‌های فضای

مجازی می‌پردازد و اغلب، با بیان اخلاق فضیلت ارسطو که بیشتر علمای اخلاق اسلامی نیز آن را پذیرفته‌اند، به این مهم دست می‌یابد.

۲.۱. فضای مجازی و آسیب‌های آن

اولین کسی که از واژه فضای مجازی استفاده کرد، ویلیام گیسون، نویسنده کانادایی رمان‌های علمی تخیلی، در سال ۱۹۸۲ بود. او فضای مجازی را فضایی تخیلی فرض کرد که تمامی انسان‌ها و ماشین‌ها و منابع اطلاعاتی در جهان را از طریق رایانه‌هایی به یکدیگر متصل می‌کند (Koepsell & Rapaport, 1995). معنایی که توسط گیسون از فضای مجازی به دست آمد، تقریباً مشابه معنایی است که امروزه از لفظ فضای مجازی استنباط می‌شود. «گیسون فضای مجازی را برای مثال، محیطی برساخته از اطلاعات نامرئی، اطلاعاتی که می‌تواند اشکال مختلفی به خود بگیرد، تعریف می‌کند. او برای کمک به فهم این مفهوم‌سازی و ارائه تصویر خوب و مناسب از فضای مجازی به تعریف اجزای فضا از طریق اینترنت می‌پردازد.» (مرشدی‌زاد، ۱۳۹۲، ص ۲۲)

فضای مجازی نشان‌دهنده شکل جدیدی از ارتباطات است که به صورت الکترونیکی و سریع جایگزین ارتباطات سنتی شده است. (Bryant, 1992). فضای مجازی در کنار فرصت‌هایی که در اختیار بشر قرار داده، با تهدیدهایی نیز برای او همراه بوده است. فضای مجازی از سوی دسترس‌پذیری و حس اطمینان را تقویت کرده و از سوی دیگر، فرصت‌های جدیدی برای فریب‌کاری و بازنمایی‌های غلط ایجاد می‌کند (N. joinson, 2005). منظور از آسیب‌های فضای مجازی، دسته‌ای از ناهنجاری‌های رفتاری افراد جامعه، چه به صورت فردی و چه جمعی است که ریشه در استفاده ناصحیح از این ابزار دارد. این آسیب‌ها در بُعد فردی با خود رنجش‌های جسمی و روان‌شناختی و اخلاقی به دنبال دارد و در بُعد جمعی باعث به وجود آمدن شکاف‌های

خانوادگی و آسیب‌های اجتماعی می‌شود.

موضوع اصلی این تحقیق بررسی اخلاقی آسیب‌های فضای مجازی در بُعد فردی است؛ به این معنا که این تحقیق آسیب‌های وارد شده بر فرد در فضای مجازی، مانند آسیب‌های جسمانی، رفتار اعتیادی، انزوا و تحلیل یافتن توان عقل را با تمرکز بر اخلاق اسلامی بررسی می‌کند. در ادامه مقاله ابتدا برخی آسیب‌های فضای مجازی را که در پژوهش‌های دیگران آمده است، به طور مختصر بیان می‌کنیم و سپس به تحلیل اخلاقی این آسیب‌ها می‌پردازیم.

۲. آسیب‌های فضای مجازی

۱.۲. آسیب‌های جسمانی

۱.۱.۲. ناینتدینیت^۱ و غشاء وتری^۲

«یکی از آسیب‌های شناخته شده به علت استفاده از کیبورد کامپیوتر است که ناینتدینیت نامیده می‌شود. این بیماری با درد شدید در تاندوم‌های انگشت شصت، به علت فشار پیوسته دکمه‌ها در طی استفاده از اینترنت مشخص می‌شود. استفاده افراطی به صورت آنلاین ممکن است، اثر مشابهی بر چشمان و کمرونوجوان داشته باشد. همچنین، گزارش شده است که تایپ نیز منجر به عارضه جدیدی به نام التهاب غشاء وتری می‌شود که در استفاده پیوسته از کامپیوتر باعث درد و کشیدگی تاندوم‌های شصت می‌گردد.» (سعدی پور، ۱۳۹۳، ص ۴۳)

۲.۱.۲. برانگیختگی فیزیولوژیکی

«برانگیختگی فیزیولوژیکی تعمیم یافته یک پاسخ بدنی است که به سبب مواجهه با اینترنت برای افراد به وجود می‌آید. این برانگیختگی به علت ویژگی‌های این رسانه

1. Nintendinitis.

2. Tenosynovitis.

است، ویژگی‌هایی مانند خشونت، هیجان زیاد، سرعت و آهنگ سریع و موسیقی بلند. این برانگیختگی به صورت تغییر در تنفس، ضربان قلب و فشارخون تجلی می‌یابد. برطبق نظریه برانگیختگی، این برانگیختگی بعد از استفاده از رسانه در فرد باقی مانده و باعث بروز رفتارهایی مشابه می‌گردد. محتوای این اثربرانگیختگی با استفاده بیش از حد از رسانه فزون‌تر می‌شود. اگرچه مطالعه نظام‌مندی در مورد اثرات استفاده از اینترنت برانگیختگی وجود ندارد، اما نشانگرهایی وجود دارد که این دو متغیر باهم در ارتباط اند.» (همان، ص ۴۹)

۳.۱.۲. تغییر الگوی خواب

از دیگر مشکلات به وجود آمده استفاده بیش از حد از اینترنت، شب‌بیداری است. کاربران زیادی تا نیمه‌های شب برای بهره‌مندی از سرویس‌های فضای مجازی بیدارند. برخی از سرویس‌ها در این امر مشوق کاربران اینترنتی هستند. سرویس‌هایی همچون اینترنت رایگان شبانه، مکالمه ارزان قیمت اپراتورها و... زمینه را برای شب‌بیداری کاربران مهیا می‌سازند. بسیاری از کاربران اینترنت برای اینکه شب‌ها بیدار بمانند و تا دیروقت از اینترنت استفاده کنند، قرص‌های کافئین‌دار مصرف می‌کنند (Young). شب‌بیداری کاربران موجب می‌شود، دچار کمبود خواب شده و بی‌نشاط باشند. شب‌بیداری وقت استراحت نوجوان و جوان را از او سلب می‌کند و نتیجه آن می‌شود که به جای اینکه روز را به تلاش برای تعالی خود و جامعه بگذرانند، تا نیمه‌های روز در خواب باشند، یا اینکه در محیط کاری یا علمی با خستگی مفرط و نداشتن تمرکز لازم حاضر شوند. کاربران وابسته به اینترنت با میانگین ۳۸ ساعت در هفته یا بیشتر، از اینترنت استفاده می‌کنند (Koc، 2011) که با بیدار ماندن در شب و کم‌خوابی، مشکلات جسمی، خانوادگی، آموزشی و شغلی بسیاری را تجربه می‌کنند. پژوهش‌ها نشان داده است که معتادان به اینترنت،

علاوه بر بی‌خوابی از بیماری‌های جسمانی عمومی نیز زنج می‌برند. به نظر می‌رسد، برخی مشکلات جسمانی این نمونه کاربران به دلیل بی‌خوابی است. علائمی چون درد کمرو پشت و ماهیچه، خستگی و ضعف چشم نیز از دیگر آسیب‌های جسمانی فضای مجازی است (Young).

۲.۲. آسیب‌های روان‌شناختی

۱.۲.۲. استفاده افراطی از اینترنت و رفتار اعتیادی

اعتیاد به اینترنت اصطلاحی است که اولین بار یانگ^۱ آن را مطرح کرد. یانگ این اعتیاد را به عنوان نوعی اختلال معرفی کرد. این اعتیاد با عنوان‌های متفاوتی، از قبیل «اعتیاد به اینترنت» (Young, 2004)، «اختلال اعتیاد اینترنتی»، «نوعی اعتیاد رفتاری یا اعتیاد فناوری» (Wang, 2001) و «سوءاستفاده از اینترنت» از سوی کارکنان شرکت‌ها که همواره رو به فزونی‌اند (Young & Case, 2004) معرفی شد. محققان برای تعریف اعتیاد اینترنتی به ساعت‌های استفاده کاربران توجه کرده‌اند؛ به گونه‌ای که اگر کاربر در روز بین ۲ تا ۳ ساعت از اینترنت استفاده کند، کاربر معمولی و در صورتی که بیش از ۸/۵ ساعت استفاده کند، معتاد به اینترنت به‌شمار می‌آید. از نظر گلدبرگ اعتیاد اینترنتی استفاده بیمارگونه و وسواسی از اینترنت است (Lim et al, 2004). اما به نظر می‌رسد، تعریف اعتیاد اینترنتی با توجه به مدت زمان استفاده فرد از آن، تعریف دقیقی نباشد؛ چون افراد بسیاری یافت می‌شوند که از اینترنت برای مدت زیادی استفاده می‌کنند؛ ولی معتاد اینترنتی تلقی نمی‌شوند. برای مثال، محققانی که وقت زیادی را در اینترنت برای مطالعه و تحقیق می‌گذرانند و از این فضا برای پیشبرد پژوهش‌های خود استفاده می‌کنند، معتاد به اینترنت نیستند. از نظر یانگ تفاوت میان استفاده هنجار از اینترنت و استفاده بیمارگونه، یعنی

1. Young.

اعتیاد به اینترنت، با نشانه‌هایی بدین شرح مشخص می‌شود: شیفته اینترنت شدن، احساس نیاز به استفاده از آن، تلاش ناموفق برای متوقف کردن استفاده از آن، احساس پریشانی و بی‌قراری و ناآرامی بدون وجود اینترنت، استفاده از اینترنت بیش از مقداری که قصد استفاده از آن را دارند، به‌خطر انداختن روابط و شغل و فرصت آموزشی یا حرفه‌ای مهم به دلیل استفاده از اینترنت، آمادگی برای برهم‌زدن روابط اجتماعی، دروغ‌گفتن به دوستان و نزدیکان صمیمی و استفاده از اینترنت به عنوان راه‌حل فرار از مشکلات (Young, 1996). بنابراین، کسانی که دست‌کم پنج نشانه از نشانه‌های نام‌برده را دارند، جزء کاربران معتاد به اینترنت شناخته می‌شوند.

۲.۲.۲.۲. انزوا

محققان مطالعاتی درباره ارتباط میان مشکلاتی، مانند تنهایی، اضطراب اجتماعی، مهارت اجتماعی کم و استفاده از اینترنت انجام داده‌اند (Caplan & Andrew, 2011). امروزه، محققان از تغییرات عمیق در روابط خانوادگی سخن می‌گویند؛ به‌گونه‌ای که با افزایش استفاده از اینترنت، کیفیت و کمیت روابط خانوادگی رو به کاهش است (Beard, 2011). استفاده بیش از حد از اینترنت باعث ایجاد انزوای اجتماعی می‌شود؛ به این دلیل که افراد به جای ارتباطات رودررو، ترجیح می‌دهند از اینترنت استفاده کنند و از این‌رو از فعالیت‌ها و ارتباط با دوستان و خانواده دور می‌مانند. گوشه‌گیری روح انسان را به شدت آزار می‌دهد و مطالعاتی که درباره افراد تارک دنیا انجام شده است، نشان می‌دهد، گوشه‌گیری اثربدی در روح آن‌ها گذاشته و در آنان افسردگی و یأس و توهم و در بیشتر اوقات، اختلال روانی ایجاد کرده است. همچنین، نوجوانانی که از تماس‌های اجتماعی می‌گریزند، بیشتر دچار افسردگی شده و از اینترنت برای فرار از این افسردگی استفاده می‌کنند (Kraut et al, 1998).

کاربران منزوی، فشارهای روانی، همچون اضطراب، افسردگی، علائم وسواس،

ترس، روان‌پریشی و خصومت را بیشتر تجربه می‌کنند (Koc, 2011) و این نوع وابستگی باعث می‌شود، افراد در ارتباط خود در اجتماع واقعی دچار مشکل شده و مهارت‌های اجتماعی خود را از دست بدهند. به‌طورکلی، مردان بیش از زنان و نوجوانان و جوانان بیش از دیگران مستعد مواجهه با این اختلال هستند (Tsai et al, 2009).

۳.۲.۲. تحلیل یافتن توان عقل

یکی دیگر از آسیب‌های اعتیاد اینترنتی تحلیل یافتن توان عقل است. هر قدر که اطلاعات موجود در ذهن، منظم‌تر و دارای عنوان‌های کمتری باشند، دسترسی عقل به آن‌ها برای پردازش‌های جدید، مهیاتر خواهد بود. اما وجود داده‌های فراوان که فضای ذهن را بی‌دلیل پر کرده‌اند و با تکرار درگیری ذهنی و رفتار بیرونی تقویت می‌شوند، توان عقل را به مقدار چشمگیری کاهش می‌دهند. وابستگی به اینترنت باعث درگیری ذهن نیز می‌شود. این درگیری ذهنی حتی زمانی که فرد برخاسته دست از سراو بر نمی‌دارد. کاربر با اینکه در جمع خانواده نشسته یا در حال عبادت کردن است، بخشی از ذهنش به این فضا مشغول است. او به این فکر می‌کند که چند نفر از کاربران پُست او را پسندیده^۱ و یا دیدگاه آن‌ها درباره آن چیست و چه پیام‌هایی گذاشته‌اند. همچنین، چه کسانی درخواست دوستی کرده و چه کسانی دوستی او را پذیرفته‌اند^۲ و ...

یکی از پیامدهای تحلیل یافتن توان ذهن کاربر این است که افراد فقط مصرف‌کننده می‌شوند و نمی‌توانند خودشان علم تولید کنند. همچنین، قدرت تفکر و نوآوری از افراد گرفته می‌شود. این آسیب سبب می‌شود که فرد بدون پیشرفت باقی بماند. خواندن متن‌های کوتاه و بدون چارچوب عقلانی باعث می‌شود که کاربر وقت خود را به

1. Offline.

2. Like.

3. add (افزودن)

تحصیل علم از طریق کتاب‌خوانی صرف نکند و به همین متن‌های کوتاه که اغلب، بی‌فایده نیز هستند، بسنده کند. بنابراین، این کار سبب مصرف‌کنندگی بیش از حد کاربر و تولید نکردن علم و در طولانی‌مدت، باعث تحلیل یافتن توان عقل او می‌شود.

۳. بررسی اخلاقی آسیب‌های جسمانی از منظر اخلاق

در اسلام هرگونه اضرار به خود از نظر فقهی حرام است. این حکم برطبق قاعده «لا ضرر و لا ضرار» است. این حکم ناظر به دو موضوع است: یکی اینکه در اسلام هیچ حکمی که به ضرر مکلف باشد، داده نشده است و احکام الهی کاملاً برای رفاه حال مردم مقرر شده است (نک: جعفری تبریزی، ۱۳۷۳، ص ۳۰۷)؛ دوم اینکه هرگونه اضرار به خود حرام است. اسلام مطلقاً هرچیزی را که برای بدن ضرر داشته باشد، اسراف می‌داند؛ زیرا اگر استفاده از هرچیزی به مرتبه افراط و تجاوز از حد برسد، حتی اگر ضرری هم برای فرد نداشته باشد، اسراف است (نک: گاستانه، ۱۳۸۷، ص ۲۲۵). در اسلام اخلاق به سه بخش فردی و اجتماعی و الهی تقسیم شده است. در اخلاق الهی رابطه فرد با معبود مشخص شده است. در این رابطه انجام هر عمل حرامی از جانب فرد در برابر معبود خود، عملی غیراخلاقی و هراطاعتی، عملی اخلاقی است؛ پس حکم حرمت فقهی ناظر به حکم غیراخلاقی است؛ مثلاً ضرر زدن به بدن از لحاظ فقهی حرام و از لحاظ اخلاقی کاری ناپسند است. بنابراین، استفاده از اینترنت، اگر در حدی باشد که برای فرد آسیب جسمانی به دنبال نداشته باشد، از لحاظ اخلاقی اشکالی ندارد؛ ولی اگر این استفاده به فرد ضرری وارد کند، به لحاظ اخلاقی ناپسند خواهد بود.

«اسلام هرگونه آسیب‌زدن فرد به خود را امری غیراخلاقی می‌داند؛ به همین علت خداوند در سوره بقره، آیه ۱۹۵ می‌فرماید: ﴿لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾؛ (خویشتان را به دست خویش به هلاکت میندازید). در این آیه مفعول «لَا تُلْقُوا»،

یعنی واژه «أَنْفُسُكُمْ» محذوف است و معنی آیه این است که هیچ فردی حق ندارد کاری که موجب آسیب رسیدن به نفسش هست را انجام دهد» (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ص ۶۶۲). ضرر رساندن به بدن از مصادیق اسراف نیز محسوب می شود. امام صادق علیه السلام در این باره می فرماید: «إِنَّمَا الْإِسْرَافُ فِيمَا أَفْسَدَ الْمَالُ وَ أَضَرَّ بِالْبَدَنِ»؛ (اسراف در اموری است که مال را تباه سازد و به بدن زیان رساند). در این روایت زیان رساندن به بدن از مصادیق اسراف به شمار رفته که از گناهان بزرگ است (همان، ۱۳۹۴، ص ۹۶). بنابراین، کم خوابی چون ضرر رساندن به بدن و خروج از میانه روی است، از مصداق های اسراف بوده و کاری غیر اخلاقی است.

۱.۳. اعتیاد اینترنتی از منظر اخلاق

یکی از نظریه های اخلاقی مطرح در طول تاریخ که بیشتر عالمان مسلمان اخلاق نیز آن را قبول داشته اند، نظریه اخلاق فضیلت ارسطوست. به این نظریه نقدها و اشکالاتی وارد شده است که شاید نتوان به برخی از آن ها پاسخ داد و در نتیجه آن را به طور کلی قبول کرد؛ ولی این اصل پذیرفته شده است و گریزی از آن نیز نیست. از این رو، با نگاهی گذرا به این نظریه و با توجه به اصل اعتدال، اخلاق بودن یا نبودن اعتیاد اینترنتی بررسی می شود. ارسطو در تعریف فضیلت اخلاقی می گوید:

فضیلت اخلاقی ملکه ای نفسانی است که حد وسط نسبت به افراد را برمیگزیند. این کار به وسیله قوه عاقله صورت می گیرد و کسی که دارای عقل عملی است، به وسیله آن قوه، راه اعتدال را برمیگزیند. فضیلت، میانه و رذیلت افراط و تفریط است؛ به عنوان مثال شجاعت حد وسط تهور و ترس، سخاوت حد وسط تبذیر و بخل، حلم حد وسط تندخویی و بی تفاوتی است (نک: ارسطو، ۱۳۸۱، ص ۴۶-۵۲). بنابراین تعریف ارسطو از اخلاق فضیلت که بیشتر علمای مسلمان، مانند فارابی، ابن مسکویه، خواجه نصیر، صدرالمتهلین، نراقی، فیض کاشانی، غزالی و مهدی نراقی

(خزاعی، ۱۳۸۷، ص ۲) نیز آن را پذیرفته‌اند، افراط و تفریط در هر کاری قبیح و غیراخلاقی است و اعتدال، فضیلتی اخلاقی محسوب می‌شود. برای مثال، نراقی در کتاب *جامع السعادات* فضایل اخلاقی را حد وسط افعال و رذایل را افراط و تفریط هر عملی می‌داند (نراقی، ۱۳۹۲، ص ۳۵). همچنین، غزالی می‌گوید: «باید دانست اعتدال در خواها صحت نفس است و میل از اعتدال رنجوری و بیماری آن و علاج نفس به دوری از رذیلت‌ها و خواهی‌های بد و کسب فضیلت و خواهی‌های نیک است» (غزالی، ۱۳۶۸، ص ۲۲).

تاکنون اشکالات فراوانی به نظریه فضیلت‌گرایی ارسطو وارد شده است. حال، صرف نظر از اینکه این اشکالات بر اخلاق فضیلت وارد است یا نه، هیچ شک و شبهه‌ای در بحث اعتدال، به عنوان موجبۀ جزئیۀ و درستی و صدق آن در برخی مصداق‌ها نیست. افزون‌براین، در قرآن آیات بسیاری مؤید این اعتدال است. قرآن مسلمانان را «امت وسط» معرفی کرده و در سوره بقره، آیه ۱۴۳ می‌فرماید:

﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا﴾؛ (این چنین شما را امتی میانه و معتدل ساختیم تا بر مردمان گواه باشید و پیامبر بر شما گواه باشد). بدین معنا که مسلمانان چون از اسلام پیروی می‌کنند، امت وسط و معتدلی هستند. کلمه «وَسَطٌ» به معنای قرارگرفتن چیزی بین دو یا چند چیز است. این واژه بیشتر در جایی به کار می‌رود که دو طرف آن مساوی است و بدین جهت از آن تعبیر به «معتدل»، «اعدل»، «افضل» و «خیر» می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ج ۷، ص ۳۱۷). مسلمانان امتی میانه‌رو هستند؛ یعنی مانند مشرکان و یهودیان صرفاً به دنبال لذات مادی نبوده و جانب افراط را نگرفته‌اند و مانند مسیحیان نیز که فقط جانب روح را تقویت نموده و جزبه ترک دنیا و رهبانیت دعوت نمی‌کنند، جانب تفریط را اخذ نکرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۴۸۱-۴۸۲).

بنابراین، میانه‌روی در این آیه کاری پسندیده معرفی شده است.

روایات فراوانی نیز برمیانه‌روی تأکید کرده‌اند. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بارها به مسلمانان فرمودند: «یا ایها الناس علیکم بالقصد، علیکم بالقصد، علیکم بالقصد»؛ (ای مردم، بر شما باد به میانه‌روی، بر شما باد به میانه‌روی، بر شما باد به میانه‌روی) (تجلیل تبریزی، بی تا، ج ۱۸، ص ۴۴۰). امیرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام نیز هرکسی را که از اعتدال دور شده و به سوی افراط و تفریط کشانده می‌شد، جاهل معرفی کرده و می‌فرمودند: «لَا تَرَى الْجَاهِلَ إِلَّا مُفْرِطًا أَوْ مُفْرِطًا»؛ (جاهل را نمی‌بینی، مگر اینکه یا افراط می‌کند و یا تفریط) (نهج البلاغه، حکمت ۶۷، ص ۱۱۱۶). در جایی دیگر امیرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام فرمودند: «الْأَيْمِينَ وَالسِّمَالِ مَضَلَّةٌ وَالطَّرِيقُ الْوَسْطَى هِيَ الْجَادَةُ عَلَيْهَا بَاقِي الْكِتَابِ وَأَثَارُ الثُّبُوتِ وَمِنْهَا مَنَفَذُ السُّنَّةِ وَإِلَيْهَا مَصِيرُ الْعَاقِبَةِ»؛ (انحراف به راست و چپ گمراهی است و راه مستقیم و میانه جاده وسیع حق است. کتاب خدا و آیین رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ همین راه را توصیه می‌کند و سنت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز به همین راه اشاره می‌کند و سرانجام همین جاده ترازوی کردار همگان است و راه هم بدان منتهی می‌شود) (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۶۸).

برطبق این آیات و روایات حد وسط و میانه‌روی کاری پسندیده و هرگونه زیاده‌روی (افراط) و کم‌گذاری (تفریط) امری ناپسند خواهد بود. همچنین، خروج از اعتدال و میانه‌روی از مصادیق اسراف نیز است (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۶۳۳) که خود کاری غیراخلاقی است. بنابر تعریف فضیلت و رذیلت، اعتیاد اینترنتی و افراط در استفاده از اینترنت، رذیلتی اخلاقی است؛ چراکه اعتیاد اینترنتی به معنای افراط در استفاده از اینترنت، بدون هدفی معین و مفید و بلکه فقط به منظور سرگرمی و یا کارهایی مانند آن است. همچنین، کاربران با استفاده معتدلانه از اینترنت دچار آسیب‌های آن نمی‌شوند. اخلاق فضیلت با روش اعتدال در استفاده از هر نوع تکنولوژی، به خصوص اینترنت، پیشگیری کردن یا همان خودکنترلی را آموزش می‌دهد؛ یعنی اینکه فرد پیش از استفاده از اینترنت، باید حدی معتدلانه برای خود مشخص کند و از آن خارج نشود.

۲.۳. انزوا از منظر اخلاق

بنابر آنچه گفته شد، دوری از اجتماع نوعی تفریط است و ارتباط اجتماعی زیاد، به گونه‌ای که اگر فرد با کسی ارتباط نداشته باشد، موجب ناراحتی و افسردگی‌اش شود نیز، کاری افراطی است. حد وسط این دو این است که انسان در اجتماع حضور یافته و با دیگران ارتباط برقرار کند؛ ولی لحظه‌هایی را نیز با خود خلوت کرده و به احوال دنیا و خودش فکر کند. البته زندگی اجتماعی در اسلام ارزش مطلق ندارد؛ بلکه راهی برای تقرب به خداوند است و زمینه رشد معنوی افراد را فراهم می‌آورد. از این رو، انزوای اجتماعی، چون موجب دوری از این هدف می‌شود، تفریط و کاری ناپسند و غیراخلاقی است. در کتاب‌های اخلاق اسلامی درباره عزلت نشینی مباحثی آمده و گاه در آن‌ها به گوشه‌گیری سفارش شده است. از این رو لازم است، عزلت نشینی با انزوای بحث شده مقایسه شود؛ زیرا ممکن است برخی گمان کنند، استفاده بیش از حد از اینترنت که موجب انزوای کاربران می‌شود، زمینه عزلت نشینی آنان را فراهم می‌کند و در نتیجه کاری پسندیده است.

غزالی در کتاب *کیمیای سعادت* برای گوشه‌گیری شش فایده و شش آفت نام برده است. شاید در ابتدا تصور شود که عزلتی که در اخلاق مطرح است، نتیجه فعل و انزوا نتیجه انفعال است؛ به این معنی که فرد عزلت‌نشین، خودش این راه را انتخاب کرده، ولی عامل دیگری باعث عزلت فرد منزوی شده است. همان‌طور که پیش‌ازین گفته شد، عامل اعتیاد به اینترنت، خود فرد است، نه اینترنت؛ یعنی استفاده ناصحیح موجب این اعتیاد و انزوا شده است. شش فایده و آفتی که غزالی برای انزوا بیان کرده، عبارت است از:

۱. ذکر و تفکر درباره خداوند که جز به خلوت و دوری از اجتماع به دست نمی‌آید؛

۲. دوری از گناهانی که به سبب ورود در اجتماع و معاشرت با مردم برای فرد ایجاد

می‌شود، مثل غیبت‌کردن، امر به معروف و نهی از منکر نکردن و ریا؛
 ۳. دوری از فتنه و خصومت و تعصب که این سه خصلت در اجتماع زیاد است
 و هرکس از اجتماع دوری کند، از این سه خصلت دور خواهد شد؛
 ۴. خلاصی از شرمردمان؛
 ۵. دوری طمع مردم از آن فرد و طمع آن فرد از مردم؛
 ۶. رهایی از دیدار با احمقان و کسانی که فرد از دیدارشان کراهت دارد (نک:
 غزالی، ۱۳۶۱، ص ۲۳۲-۲۳۹).

اما آفاتی که غزالی برای عزلت نام می‌برد، عبارت است از:

۱. بازماندن از آموختن و آموزش دادن علم که جز با ورود به اجتماع شکل نمی‌گیرد؛
۲. منفعت دیدن و منفعت رساندن به خلق خدا که پیش شرط آن، ورود به اجتماع است؛
۳. دورماندن از تلاش و ریاضتی که به سبب صبرکردن بر اخلاق مردمان حاصل می‌شود؛
۴. غلبه و سواس که سبب نفرت دل می‌شود؛
۵. جاماندن از ثواب‌هایی، مانند نماز جماعت، تشیع جنازه، دعوت شدن به مجالس شادی و عزای مردمان و نیز دعوت شدن به قضاوت میان مردمان که این ثواب‌ها به موجب هم‌نشینی با مردم و اجتماع حاصل می‌شود؛
۶. تکبر که به سبب گوشه‌گیری حاصل می‌شود و از طرفی ورود در اجتماع و قیام‌کردن به احقاق حق مردمان، سبب تواضع می‌شود که فرد گوشه‌نشین از او جا می‌ماند (همان، ص ۲۴۰-۲۴۵).

درواقع، فرد معتاد به اینترنت، به بیشتر آفاتی که غزالی برای گوشه‌گیری نام می‌برد، دچار می‌شود؛ ولی هیچ‌یک از فایده‌هایی که برای عزلت نام برده است، برای او حاصل نمی‌شود. عزلتی که در اسلام مدح شده است، چند خصیصه دارد که هیچ‌یک از آن شامل کاربر معتاد به اینترنت نمی‌شود. تفاوت‌های این دو نوع عزلت عبارت است از:

۱. هدف فرد در عزلت ممدوح از دوری کردن از اجتماع، نزدیک شدن به حق تعالی و انس گرفتن با اوست؛ ولی کاربر اینترنت چنین هدفی ندارد؛

۲. کاربر معتاد به اینترنت درحقیقت از اجتماع فاصله نگرفته است؛ بلکه خود را مشغول به اجتماعی مجازی کرده و از اجتماع حقیقی، مانند خانواده دور مانده است؛ ولی عارفی که عزلت می‌گیرد، واقعاً از اجتماع دور می‌شود؛

۳. فردی که می‌خواهد از طریق عزلت، با خدای خود انس بگیرد، پیوسته به چنین عزلتی نخواهد رفت؛ زیرا بسیاری از فرائضی که فرد را به خداوند نزدیک می‌کند، در اجتماع تعریف می‌شوند، مانند نیکوکاری و انفاق و خدمت به خلق. درحالی‌که کاربر معتاد به اینترنت روزبه‌روز، بیشتر از اجتماع واقعی اطراف خود دور شده و بیشتر غرق در اجتماع مجازی می‌شود.

همان‌طور که پیش‌ازاین نیز توضیح داده شد، انزوا موجب افسردگی می‌شود. افسردگی به معنای بی‌نشاطی فردی است. این بی‌نشاطی باعث می‌شود، فرد پیشرفتی نکند. فراوان از معصومان علیهم‌السلام روایت شده است که ایشان همه تلاش خویش را به کار می‌بردند تا آنچه مایه‌اندوه و گرفتاری مردم است، برطرف کنند و نشاط را به جای افسردگی بنشانند. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرموده‌اند: «إِنَّ أَحَبَّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ ادْخَالُ الشُّرُورِ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ»؛ (محبوب‌ترین کار نزد خدای بزرگ، شادمان کردن مؤمنان است) (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۱۵۱). بنابراین، انزوا و افسردگی کار و حالتی ناپسند و نشاط صفتی پسندیده است که باعث پیشرفت افراد در زندگی می‌شود.

۴. تحلیل یافتن توان عقل از منظر اخلاق

عقل به معنای بند است. در زبان عربی به زانوبند شتر «عقال» می‌گویند و به عقل ازاین جهت عقل می‌گویند که جلو‌غرایزو امیال سرکش را می‌گیرد و زانوی غضب

و شهوت سرکش را می‌بندد (جوادی‌آملی، ۱۳۷۸، ص ۷). همان‌طور که پیش‌ازین گفته شد، علم اخلاق حد وسط در هر کاری را برای انسان فضیلت و افراط و تفریط از آن را ردیلت می‌داند. به همین دلیل در کتاب‌های اخلاقی حد وسطِ قوه عقل انسان را حکمت و حد افراط آن را جربزه و حد تفریطش را بلاهت نام برده‌اند؛ بنابراین، تحلیل یافتن توان عقل و استفاده کم از آن، مصداق بلاهت بوده و ردیلت اخلاقی است.

خداوند انسان را به عقل مجهز کرده است تا بتواند به وسیله تفکر به باطن عالم محسوس راه یابد؛ ازین رو خداوند در آیات گوناگون از کسانی که اهل تفکر و تعقل نیستند، انتقاد می‌کند و می‌فرماید: «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ»؛ (قطعاً بدترین جنبنندگان نزد خدا کران و لالانی هستند که نمی‌اندیشند) (انفال، ۲۲) یا در جایی دیگر می‌فرماید: «أَمْ تَحْسَبُ أَنْ أَكْثَرُهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنَّ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا»؛ (آیا گمان کردی که بیشترشان می‌شنوند یا می‌اندیشند؟ آنان جز مانند ستوران نیستند؛ بلکه گمراه‌ترند) (فرقان، ۴۴). در این آیات استفاده نکردن از عقل ذم شده است. یکی از عواملی که فرد را دچار این معضل، یعنی استفاده نکردن از عقل می‌کند، تحلیل یافتن توان عقل است؛ زیرا وقتی عقل انسان ضعیف می‌شود، دیگر قدرت چندانی برای درک مسائل هستی ندارد. اینترنت با عرضه مطالب زیاد، ولی بی‌فایده به کاربران و انباشت داده‌های فراوان در ذهن آن‌ها، قوه عقلانی‌شان را می‌کاهد؛ به طوری که نمی‌توانند بر مسائل مهم هستی تمرکز کنند.

تحلیل توان عقل باعث سکون و عدم پیشرفت علمی انسان می‌شود. این پیشرفت نکردن از لحاظ عقلی مذموم است و هرچه عقل آن را مذموم بداند، اخلاق نیز آن را بد می‌داند؛ چراکه اخلاق اسلامی همان‌طور که حسن و قبح شرعی را پذیرفته، به حسن و قبح عقلی نیز اعتبار داده است (غروی‌ان، ۱۳۷۹، ص ۳۳). علاوه بر

این آیات صریح که درباره اندیشیدن و استفاده از قوه عقلانی است، احادیث فراوانی وجود دارد که افراد را به فراگیری دانش و تولید علم تشویق می‌کنند؛ چراکه فراگیری دانش ارزش است و حتی اسلام تحصیل علم را واجب شمرده است. رسول خدا ﷺ در این باره می‌فرماید: «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ»؛ (فراگیری دانش بر هر مسلمانی واجب است) (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۳۱).

نتیجه

در این مقاله با تمرکز بر اخلاق اسلامی، برخی آسیب‌های فردی فضای مجازی، مانند آسیب‌های جسمانی که شامل نایبندیت و غشاء و تری و برانگیختگی فیزیولوژیکی و تغییر الگوی خواب است و نیز آسیب‌های روان‌شناختی، مانند اعتیاد اینترنتی، انزوای اجتماعی و تحلیل یافتن توان عقل بررسی شد. از این پژوهش این نتیجه به دست آمد که اگرچه در ظاهر، کاربران فضای مجازی کارهای غیراخلاقی، مانند هرزه‌نگاری انجام نمی‌دهند، با استفاده بیش از حد و نادرست از فضای مجازی دچار آسیب‌های جسمی و روان‌شناختی می‌شوند و نادانسته کاری غیراخلاقی می‌کنند. در پایان، با توجه به یافته‌های پژوهش و اخلاق اسلامی، راهکارهای حفظ کاربران از این آسیب‌ها در قالب وظایف کاربر و خانواده و نهادهای حکومتی بیان می‌شود.

۱. وظایف کاربر

استفاده خود را به نیاز خود محدود کند و بیشتر از نیاز، از فضای مجازی استفاده نکند؛ هنگام استفاده از فضای مجازی، با تذکر دادن اصول اخلاقی به خود، مراقب باشد عملی برخلاف این اصول انجام ندهد؛ بعد از استفاده از فضای مجازی اعمال خود را حسابرسی کرده و ایرادش را مشخص کند و در دفعه بعد، آن‌ها را مدنظر قرار دهد؛

تا حد امکان، زمانی که در جمع خانواده و خویشان است از اینترنت و فضای مجازی استفاده نکند؛

بیشتر وقت خود را صرف اجتماع واقعی کرده و در فعالیت‌های مذهبی شرکت کند.

۲. وظایف خانواده

نوجوان یا جوان خود را با فعالیت‌های اجتماعی، مانند ورزش و عضویت در بسیج سرگرم کنند؛

با رفت و آمد با خویشان کاربر را به اجتماع واقعی بکشانند؛

در صورت نیاز، مقدار و نوع استفاده از اینترنت را به او آموزش و تذکر دهند؛

در عالم واقعی و مجازی، دوستان خوب و بااخلاق برای او انتخاب کنند؛

پدر و مادر برای نوجوانان و جوانان وقت بگذارند و در آن زمان به مشکلات کاری‌شان نپردازند؛

وسایلی، مثل کامپیوتر را در فضای عمومی خانواده بگذارند، نه در اتاق خصوصی نوجوانان؛

وسایلی، مانند کامپیوتر و موبایل را که نوجوان با آن‌ها می‌تواند به فضای مجازی برود، با توجه به سنش در اختیارش بگذارند؛

روش استفاده صحیح از اینترنت و موبایل را به نوجوان آموزش دهند. همچنین، او را

با مزیت‌ها و خطرهای استفاده بیش از حد از اینترنت آشنا کنند و سپس این ابزارها

را در اختیارش بگذارند؛

عفاف و حجاب و نیز نحوه حفظ عفاف و حجاب در فضای مجازی را به دختران

آموزش دهند.

۳. وظایف نهادهای حکومتی

برای حفظ امنیت کاربران، شبکه ملی اطلاعات ایجاد کنند؛

برنامه‌های فضای مجازی، مانند شبکه‌های اجتماعی بومی اسلامی را تهیه کرده و فعالیت‌های این نوع شبکه‌ها را گسترش دهند؛ در مدارس، به منظور آموزش فضای مجازی و خطرها و فرصت‌های آن، برای نوجوانان کلاس‌های آموزشی برگزار کنند؛ متنی آموزشی که نحوه استفاده اخلاقی را براساس سواد رسانه‌ای آموزش می‌دهد، تهیه کنند و آن را در تمام کافی‌نت‌ها بگذارند؛ صداوسیما به منظور یادآوری آسیب‌های فضای مجازی، فیلم و سریال و برنامه‌های مستند بسازد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. منهج البلاغه.
۳. ارسطو؛ اخلاق نیکوماخوس؛ ترجمه ابوالقاسم پورحسینی؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
۴. الزبیدی، محمد مرتضی؛ تاج العروس من جواهر القاموس؛ بیروت: دار المکتب الحیة، بی تا.
۵. تجلیل تبریزی، ابوطالب؛ معجم المحاسن و المساوی؛ ۱۹ ج، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین، چ ۱، بی تا.
۶. جعفری تبریزی، محمد تقی؛ تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی جلال الدین محمد بلخی؛ ۱۴ ج، ۱۲، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۳.
۷. جوادی آملی، عبدالله؛ تفسیر تسنیم، ۳۷ ج، قم: اسراء، ۱۳۹۳.
۸. ———؛ مفاتیح الحیاه؛ چ ۱۸۷، قم: اسراء، ۱۳۹۴.
۹. ———؛ زن در آئینه جمال الهی؛ قم: اسراء، ۱۳۷۸.
۱۰. خزاعی، زهرا؛ «اخلاق فضیلت و اخلاق دینی»؛ مجله پژوهش نامه اخلاقی، شماره ۱ (۱۳۸۷).
۱۱. سعدی پور، اسماعیل؛ دنیای دیجیتال با تأکید بر نوجوانان؛ چ ۱، تهران: جامعه شناسان، ۱۳۹۳.
۱۲. طباطبایی، سید محمد حسین؛ تفسیر المیزان؛ چ ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۳۷۳.
۱۳. غرویانی، محسن؛ فلسفه اخلاق؛ چ ۲، قم: نشر پیک جلال، ۱۳۷۹.
۱۴. غزالی، محمد؛ احیاء علوم الدین؛ ترجمه مؤید الدین محمد خوارزمی؛ به کوشش حسین خدیوچم؛ تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۸.
۱۵. ———؛ کیمیای سعادت؛ چ ۱، تهران: انتشارات طلوع و انتشارات زرین، ۱۳۶۱.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ ۸ ج، ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸.
۱۷. گلستانه، علاء الدین محمد؛ منهج الیقین؛ شرح نامه امام صادق علیه السلام به شیعیان؛ چ ۱، قم: انتشارات دار الحدیث، ۱۳۸۷.
۱۸. مجلسی، محمد باقر؛ بحار الانوار، ۱۱ ج، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۱۳.
۱۹. مرشدی زاد، علی؛ ظرفیت های فراروی جهان اسلام در فضای مجازی؛ چ ۱، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام و پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات، ۱۳۹۲.
۲۰. مصباح یزدی، محمد تقی؛ فلسفه اخلاق؛ چ ۱، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۱.
۲۱. نراقی، مهدی؛ جامع السعادات؛ ترجمه کریم فیضی؛ ۲ ج، ۴، قم: انتشارات قائم آل محمد، ۱۳۹۲.

22. Beard, Keith. W (2011), "Working with Adolescents Addicted to the Internet" In: Kimberly S. Young, Cristiano Nabuco de Abreu (2011, eds.), Internet Addiction Handbook and Guide to Evaluation and Treatment, Aj Lerner, Wonn, Liverpool, Publisher: Hoboken, Nj: John Wiley & Song.
23. Bryant. Rebecca(1992), What Kind of Space is Cyberspace?, www.ul.ie/~philos/vol5/cyberspace.pdf.
24. Caplan Scotte and Andrew C. High (2011), "Psychosocial Well-Being, and Problematic Internet Use," in: Kimberly S. Young Cristiano Nabuco de Abreu (2011, eds.), Internet Addiction Handbook and Guide to Evaluation and Treatment, Aj Lerner, Wonn, Liverpool, Publisher: Hoboken, Nj: John Wiley & Song.
25. Koc Mustafa (2011), "Internet Addiction And Psychopatology", Tojet: The Turkish Online Journal of Educational Technology – January, volume 10 Issue 1, <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ926563.pdf>.
26. Koepsell. David R, Rapaport. William J(1995), THE ONTOLOGY OF CYBERSPACE: Questions and Comments, www.cse.buffalo.edu/~rapaport/Papers/cyber.pdf.
27. Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukopadhyay, T., & Scherlis, (1998) "Internet Paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological wellbeing?", " American Psychologist, [http:// kraut.hcierech.org/files/articles/kraut98-InternetParadox.pdf](http://kraut.hcierech.org/files/articles/kraut98-InternetParadox.pdf) .
28. Lim, Jin-Sook and et al (2004), "A Learning System for Internet Addiction Prevention," " Proceedings of the IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT 04), Korea Nat. Univ. of Educ., South Korea, 30 Aug.-1 Sept.
29. N.joinson, Adam (2005), Deviance and the internet: New Challenges for social science, social science computer review.
30. Tsai, Hsing Fang& Cheng, Shu Hui& Yeh, Tzung Lieh& Shih, Chi-Chen& Chen, Kao Ching& Yang, Yi Ching& Yang, Yen Kuang (2009) "The risk factors of Internet addiction—A survey of university freshmen," " Psychiatry Research, Volume 167, Issue 3, 30 May, Pages 294–299.
31. Wang, W. (2001), "Internet Dependency and Psychosocial Maturity Among College Students," " International Journal of Human-Computer Studies, Volume 55, Issue 6, December, Pages 919–938.
32. Young Kimberly S. (2004), "Internet Addiction a New Clinical Phenomenon and Its Consequences", St. Bonaventure University Center for Online Addiction, American

Behavioral Scientist (Impact Factor: 0.69). 11/2004; 48(4):402-415.

33. Young, K. S., & Case, C. J. (2004) "Internet Abuse In the Workplace: New Trends In Risk Management," *Cyberpsychology & Behavior*, Vol. 7, No. 1, p. 105 – 111.

34. Young, Kimberly (n.d), "Assessment of Internet Addiction", The Center for Internet Addiction Recovery, <http://netaddiction.com>.

35. Young, Kimberly S. (1996), "Internet Addiction: The Emergence of a New Clinical Disorder" *CyberPsychology and Behavior*, Vol. 1 No. 3., pages 237-244.